
**RESPONSIBILITY OF STATES FOR NOT ENFORCING THE INTERNATIONAL
JURISDICTION ACT**

Denisa Barbu, Assist. Prof., PhD Student, "Valahia" University of Târgoviște

Abstract: The procedure for the enforcement of international justice is a complex one, as the adaptation of the international jurisdiction act has not put a definitive end to it. The sentence of a definitive decision only opens the way towards the settlement of an international conflict, being followed by several execution procedures.

According to international issuer courts (ICJ, ECHR, ICC, ICTY, arbitrage courts), but also to the nature of the valid act issued, jurisdiction acts can be subject to different enforcement techniques, with the view to end the contentious procedure in fact.

In a broader meaning, the notion of international responsibility of the state – and a second one – the direct state having its rights transgressed, but also other states interested in the observance of the equality principle. Therefore, the new relations mentioned before impose on the state guilty for committing the illicit act the duty to make amends for the caused prejudice and the duty to bear the authorized countermeasures authorized against it according to the international public law.

Keywords: consequences of non-enforcement, decision of ICJ, execution terms, countermeasures.

Neexecutarea hotărârilor Curții Internaționale de Justiție pune în discuție eficacitatea Curții și implicit posibilitatea de înlăptuire a unei justiții internaționale și nu în ultimul rând afectează indirect abilitatea ONU de a realiza scopurile și principiile prevăzute în Cartă.[1]Unul dintre cele mai importante scopuri ale justiției internaționale este acela de a se repara integral prejudiciul cauzat prin fapte contrare normelor recunoscute de dreptul internațional.[2]

Astfel, au fost create mijloace de constrângere și sancțiuni ce pot fi luate împotriva statelor care nu respectă hotărârile Curții, pentru a nu se ajunge la situația neexecutării acestora. Acestea sunt fie modalități jurisdicționale, fie acte cu caracter politic. Aplicarea primelor este deodată de dificilă, întrucât CIJ nu are competența de a acorda despăgubiri pentru neexecutarea hotărârii sale, însă poate interveni fie prin refuzul de a se pronunța asupra unei cereri de revizuire a unei hotărâri pronunțate de ea însăși, fie prin luarea de alte măsuri care nu afectează judecata pe fond, ori de câte ori nu sunt respectate ordonanțele date în cursul procesului. Organizația competentă în ceea ce privește sancțiunile cu caracter politic care se iau în cazul nerespectării hotărârilor CIJ, este chiar Organizația Națiunilor Unite, însă Consiliul de Securitate nefiind obligat să ia astfel de măsuri pentru neexecutarea hotărârilor CIJ.

Menționăm că nicio prevedere din Carta Națiunilor Unite nu face vreo referință expresă la măsurile concrete care urmează a fi luate în asemenea cazuri. Oare, în acest caz,

prevederile art. 94, alin. 2 pot fi coroborate cu măsurile prevăzute la art. 41 din Cartă, care arată că „, ele pot să cuprindă întreruperea totală sau parțială a relațiilor economice și a comunicațiilor feroviare, maritime, aeriene, poștale, telegrafice, prin radio și a altor mijloace de comunicație, precum și ruperea relațiilor diplomatice?”

De fapt, aceste măsuri reprezintă reacția colectivă la amenințările împotriva păcii, a unei încălcări a păcii sau a unui act de agresiune. Din aceste motive aplicarea art. 94 s-a făcut doar în trei cazuri existente până în prezent (*Compania de petrol anglo-iraniană-Regatul Unit c. Iran*), (*Acțiunile militare și paramilitare în și contra Nicaragului- Nicaragua c. SUA*) și (*Aplicarea Convenției privind prevenirea și pedepsirea crimei de genocid- Bosnia și Herțegovina c. Serbiei și Muntenegrului*), în alte cazuri nici măcar nefăcându-se referire la ele, deoarece aplicarea acestor măsuri ar atrage intervenția unor state terțe în virtutea art. 2, alin.5, 25 și 49 din Cartă să adopte acțiuni similare. În situația creată, statul vinovat va fi supus unor presiuni de ordin politic și moral, singura soluție rezonabilă pentru asigurarea executării CIJ fiind adoptarea recomandărilor potrivit Cap. VII din Cartă și prin analogie a prevederilor art. 25 din Cartă. Adoptarea unei astfel de soluții va fi recomandabilă în mod deosebit în cauzele în care Curtea va constata existența unor încălcări grave a obligațiilor *erga omnes*.

Un rol important în asigurarea executării hotărârilor CIJ îl au și alte organizații internaționale, în acest sens, art. 48, alin. 2 din Carta ONU stabilește că măsurile necesare executării hotărârilor Consiliului de Securitate în scopul menținerii păcii și securității internaționale vor fi executate de către membrii Națiunilor Unite atât direct, cât și prin acțiunea lor în cadrul organismelor internaționale corespunzătoare din care fac parte. Spre exemplu, Constituția Organizației Internaționale a Muncii [3] stabilește în art. 33 că în cazul refuzului de a executa o hotărâre a CIJ, Consiliul de Administrație poate recomanda Organizației Internaționale a Muncii să ia măsurile necesare și rezonabile pentru a asigura conformarea cu hotărârea respectivă.

Astfel, executarea hotărârilor CIJ poate ridica probleme care ating cele mai delicate domenii ale dreptului internațional public, cât și ale dreptului Națiunilor Unite, atunci când aceste două sisteme de drept cu greu pot fi examinate separat. Cu toate că sistemul ONU este aparent mai integrat și mai instituționalizat, acesta se confruntă cu chestiuni destul de controversate, relația dintre Consiliu și CIJ făcând obiectul faimoasei controverse dintre politică și drept.

Este cert că neexecutarea hotărârilor emise de către CIJ constituie o faptă ilicită în sensul dreptului internațional public, reprezentând o încălcare a obligației convenționale și a celei cutumiare. Această încălcare este imputabilă doar statelor-părți la un diferend internațional soluționat de către CIJ. Așadar, cele două elemente ale răspunderii internaționale – imputabilitatea faptei unui subiect de drept internațional și caracterul ilicit al conduitei subiectului – își găsesc originea în situațiile neexecutării actelor jurisdicționale internaționale adoptate de CIJ.

Trebuie spus că, imputabilitatea în lumina executării hotărârilor CIJ privește obligația statului debitor de a se conforma hotărârii pronunțate, statul creditor putând să dispună liber de drepturile sale recunoscute de hotărâre. Conduita ilicită a statului poate îmbrăca forma unei

acțiuni contrare normei internaționale sau forma unei omisiuni din partea sa, în așa fel încât putem discuta de încălcări pozitive sau negative. Există și situații când hotărârile CIJ au caracter declarativ, ceea ce înseamnă că statul debitor are obligația de a se abține. Dacă statul debitor în pofida obligației de abținere, acționează contrar, conduita acestuia se consideră ilicită.

În cazul în care executarea presupune exercitarea unei acțiuni determinate, iar statul debitor se abține de la executarea obligației prescrise, el acționează în mod ilicit. De regulă, statul debitor refractar în cazul neexecutării unei hotărâri CIJ prezintă Curții motivele justificatoare ale refuzului executării, inclusiv în vederea demonstrării că nu acționează ilicit.

În unele cazuri statul debitor refuză executarea hotărârii pronunțate, motivând atitudinea pe considerente de ordin politic, subliniind aprecierea eronată/neaprecierea din partea CIJ a contextului politic complex existent și/sau scoțând în evidență conduita incorectă și inadecvată a statului creditor (spre exemplu – speța *Personalul diplomatic și consular – SUA la Teheran* (SUA c. Iranului)).

Deși neexecutarea hotărârilor CIJ este susceptibilă de explicații practice, totuși niciodată nu poate fi justificată prin prisma dreptului internațional public din simplu fapt că neexecutarea prezintă o încălcare a dreptului și angajează răspunderea statului culpabil (cu excepția situațiilor particulare de excludere a caracterului ilicit al faptei prejudiciabile).

Termenele executării actelor emise de către CIJ au legături stânse cu atitudinea statului debitor și variază în dependență de natura hotărârii pronunțate, în practică existând mai multe situații:

- statul debitor acceptă termenele hotărârii și decide să se conformeze acestora (speța *Diferendul de frontieră* –(Libia c. Ciad)) [4];
- statul debitor în baza hotărârii adoptate de CIJ inițiază negocieri cu statul creditor în vederea reglementării în termene stabilite a unor chestiuni de ordin economic, politic, tehnic, juridic și de altă natură, care vor duce spre rezolvarea definitivă a litigiului, fără a contesta autoritatea de lucru judecat. Cu toate acestea, soluția dată de state poate fi diferită de cea dată expres de către Curte (speța *Delimitarea maritimă între regiunea Groenlandei și Jan Mayen* (Danemarca c. Norvegiei))[5];
- statul debitor respinge hotărârea emisă și se abține de la executarea acesteia, iar în atare situație statul creditor poate recurge la mijloace autorizate în sensul dreptului internațional public în vederea constrângerii statului refractar să-și onoreze obligațiile impuse și să realizeze lucrul judecat (speța (*Strâmtoarea Corfu* (Marea Britanie c. Albaniei))[6];
- statul debitor la început respinge hotărârea și refuză executarea ei, ulterior modificându-și decizia, adoptă un comportament conform hotărârii pronunțate (speța *Templul din Preah Vihear* (Cambodgia c. Thailandei)).[7]

În cazul hotărârilor cu caracter declarativ, CIJ nu fixează termen pentru aplicarea hotărârii, însă în cazul hotărârilor cu caracter constitutiv sau în cazul în care realizarea hotărârii presupune acțiuni clare din partea subiecților, CIJ fixează foarte rar termene concrete în executare.

Există și situații când CIJ oferă expres statelor-părți în litigiu un termen rezonabil pentru aplicarea hotărârii emise neindicând limitele de timp fixe, acest termen presupunând o perioadă rezonabilă de care dispun efectiv părțile în vederea executării hotărârii. Noțiunea de „rezonabil” nu este definită exact în sensul teoriei dreptului reprezentând după unii doctrinari o căutare de soluție justă, acceptabilă admisibilă, convingătoare, o dorință constantă de a servi justiției.[8]

Conceptul rezonabilității apelează la ideea de proporționalitate estimabilă și se încadrează în sfera marjei de apreciere subiectivă. Acest concept este analizat prin prisma termenelor executării unei hotărâri pronunțate, presupunând o anumită flexibilitate, deoarece nu este dat un termen exact din partea jurisdicției internaționale, obligația debitorului constând în a nu depăși anumite limite ale rezonabilității. În cazul executării actelor internaționale jurisdicționale, în situația în care nu este stabilit un anumit termen pentru realizarea lucrului judecat, părțile în litigiu își permit să moduleze termenele executării actului în dependență de particularitățile speței, însă este necesar a se evita excesul în prelungire a executării într-un mod inacceptabil.

Pentru a se aprecia caracterul rezonabil al termenului de executare a unei hotărâri CIJ, ținându-se cont de particularitățile speței soluționate, trebuie avută în vedere conduita părților în litigiu, în special buna – credință a statului debitor în vederea realizării hotărârii adoptate de jurisdicție. Rezonabilitatea termenului diferă în funcție de complexitatea situației, dar și de obiectul hotărârii emise care urmează a fi executată. Astfel, același termen de executare poate fi considerat rezonabil cu privire la un diferend și nerezonabil cu referire la alt diferend deferit spre soluționare CIJ.

Flexibilitatea și latitudinea recunoscute părților de bună – credință privind rezonabilitatea executorie urmează a fi echilibrate de limite care nu pot fi depășite și care sunt proporționale condițiilor speței concrete.

În cazul unei sesizări limitate ca și solicitare adresate CIJ, hotărârea ulterior adoptată nu va acoperi ansamblul de chestiuni relative la diferend, fiind necesare negocieri complexe și de cele mai dese ori de durată, interstatale, în vederea reglementării tuturor aspectelor de bază. Spre exemplu, în cazul executării unei hotărâri de delimitare teritorială, poate fi necesar un anumit termen în vederea rezolvării deficiențelor de natură tehnică, apărute în procesul nemijlocit al demarcației frontierelor între statele vizate. În ceea ce privește eliberarea ostaticilor, hotărârea pronunțată necesită o executare rapidă și chiar urgentată. De asemenea, în situațiile când neexecutarea unui act emis de o jurisdicție internațională ar conduce la consecințe negative care pot fi ireversibile și irecuperabile (în spețe privind oprirea unui act de agresiune armată) termenele executării actului trebuie să fie restrânse luându-se măsuri prompte în acest sens.

Aplicarea de contra – măsuri în vederea executării unei hotărâri internaționale

Un stat care refuză executarea unei hotărâri adoptate de o jurisdicție internațională comite un act ilicit care îi angajează răspunderea internațională, urmând să repare prejudiciul cauzat statului creditor lezat în drepturi ca urmare a încălcării comise, deschizând prin acțiunile sale culpabile statului creditor opțiunea să recurgă la contra – măsuri în caz de neobținere a satisfacției legitime. Statelor creditoare le este întotdeauna recunoscut dreptul de

a recurge la contra – măsuri în vederea exercitării de presiuni împotriva statului debitor refractar.

Contra – măsurile se limitează la acte decise unilateral de statul lezat în vederea incitării statului culpabil de a-și executa obligațiile subiective ce îi revin.

Noțiunea de *contra – măsură* a apărut în anii '60 ai sec.XX, deși conceptul acesteia nu este unul nou pentru sfera relațiilor internaționale. Praxiologic este demonstrat faptul că statele au utilizat măsuri unilaterale contra unei fapte internaționale ilicite și dirijate împotriva statului culpabil de comitere a acestei fapte încă din cele mai vechi timpuri.

Din punct de vedere tradițional, măsurile luate unilateral de un stat ca reacție la conduita neconformă a unui alt stat sunt de două tipuri: retorsiunile și represaliile.

Măsurile de retorsiune constituie acțiuni exercitate de un stat ca răspuns la conduita neprietenoasă a altui stat, acțiuni care grație naturii sale nu sunt ilegale, dar comportă un vădit caracter neprietenos. Spre exemplu, ruperea totală sau parțială a relațiilor diplomatice și/sau consulare, creșterea taxelor vamale, întreruperea negocierilor purtate, instaurarea unei interdicții de import și/sau export a anumitor categorii de mărfuri, refuzul de a acorda un împrumut etc. reprezintă măsuri de retorsiune internaționale.

Măsurile de represalii constituie acțiuni ilicite dată fiind natura lor, dar justificate în drept ca acte de răspuns a unui stat împotriva unui act ilicit din punct de vedere al dreptului internațional public, comis de alt stat. Acestea pot îmbrăca forma confiscării de avere sau bunuri aparținând statului refractar, boicotului sau embargoului total sau parțial etc. În contextul aplicabilității contra – măsurilor, fiecare stat suveran este judecătorul independent asupra propriilor drepturi și puteri, iar în situația când un stat se consideră lezat ca urmare a comportamentului unui alt stat, el poate unilateral să decidă asupra adoptării de contra – măsuri fără ca marja sa de apreciere să fie susceptibilă unui control din partea subiecților terți. Așadar, retorsiunile și represariile constituie măsuri coercitive adoptate în relațiile bilaterale sau multilaterale dintre statele suverane.

Adoptarea de contra – măsuri lasă loc pentru abuz de putere, măsurile adoptate sau intenționate a fi adoptate constituind un mijloc de realizare a *justiției private*, din acest motiv fiind necesară o reglementare juridică precisă și clară a procedurilor recurgerii la contra – măsuri din partea statelor lezate în drepturi în vederea protecției intereselor sale legitime.

Există două concepții vizând contra – măsurile adoptate de state creditoare lezate în drepturi în doctrina franceză. Astfel, unii autori promovează accepțiunea largă conform căreia contra – măsurile cuprind ansamblul de acțiuni de răspuns la o conduită considerată neprietenoasă licită sau ilicită, măsurile fiind de asemenea de ordin licit (retorsiunile) și ilicit (represariile).[9]

Ceilalți autori în concepția minoritară, arată că aceste contra – măsuri în exclusivitate sunt măsuri de o severitate sporită precum sunt represariile.[10]

În fapt, nu este întotdeauna ușor de delimitat retorsiunile de represalii în situațiile când ele sunt nemijlocit adoptate de către un stat în cadrul unei spețe complexe. Astfel, în speța *Persoanlul diplomatic și consular SUA la Teheran* (SUA c. Iran) , guvernul american pe lângă măsuri care priveau domeniul retorsiunilor (ruperea relațiilor diplomatice cu Iranul și interdicția aplicată resortisanților americani de a călători în acest stat) , a adoptat și măsuri de

represalii blocând și resursele financiare iraniene depozitate în instituțiile bancare americane sau încercând să elibereze ostaticii agenții diplomatiți cu ajutorul forței, ceea ce a constituit de fapt măsuri armate neautorizate în sensul dreptului internațional public. Alte măsuri aplicate de SUA au avut un caracter mixt: embargoul comercial privind contractele în derulare (represalii), iar embargoul asupra tranzacțiilor ulterioare (retorsiuni) [11].

Menționăm faptul că aplicarea contra – măsurilor de către un stat lezat în drepturi și interese legitime urmărește două funcții fundamentale: protectoare și reparatorie. De asemenea, îi poate fi recunoscută funcția represivă.

1. Funcția de protecție. Un stat lezat ca rezultat al conduitei ilegale a altui stat poate adopta contra – măsuri în vederea terminării acestei conduite ilegale și protecției drepturilor sale recunoscute. Aceste măsuri vor privi protecția intereselor statului creditor așa cum au fost recunoscute în actul jurisdicțional emis și se vor referi la stoparea încălcării drepturilor acestuia de către statul culpabil.
2. Funcția de reparație. Statul creditor lezat prin recurgerea la contra – măsuri caută să stopeze comiterea faptei ilicite, în acest mod urmărind și executarea obligației de a repara prejudiciul cauzat ca urmare a comiterii acestei fapte. Despăgubirea statului creditor poate îmbrăca mai multe forme (restituirea în natură, satisfacția, indemnizația, garantarea de nerepetiție). De cele mai multe ori statul refractar contestă responsabilitatea proprie și refuză să execute obligația sa de a repara. Există totuși și situații când statul culpabil recunoaște responsabilitatea proprie și acceptă de o manieră spontană reparația consecințelor comportamentului său prejudiciabil.
3. Funcția de represiune. Funcția represivă este considerată a fi proprie contra – măsurilor îndreptate împotriva unui stat recalcitrant, deși este contestată de doctrina majoritară și susținută de adepți în minoritate [12]. Indiferent de natura măsurii adoptate de către statul creditor, aceasta conține indice care relevă caracterul punitiv al acțiunii exercitate contra statului refractar.

Recurgerea la contra – măsuri este autorizată statelor lezate nemijlocit de săvârșirea faptei internaționale ilicite, însă în unele situații adoptarea de contra – măsuri fiind autorizată și statelor terțe la diferendul internațional.

Noțiunea de stat lezat desemnează orice stat – subiect plenipotențiar al dreptului internațional public care suferă în urma unui atentat asupra drepturilor sale ca rezultat al faptei ilicite comise de către un alt stat. Astfel statul beneficiar al unui act jurisdicțional definitiv pronunțat de o instanță internațională face parte din categoria statelor lezate în drepturi, dacă debitorul actului emis refuză să își onoreze obligațiile rezultate din acel act.

Statele terțe pot recurge la contra – măsuri îndreptate împotriva unui stat recalcitrant în situația soluționării unui diferend internațional atunci când neexecutarea unei hotărâri pronunțate de CIJ constituie un act în sine de încălcare a unei obligații *erga omnes* (care privește societatea internațională la nivel global). Este cazul actelor de agresiune care amenință pacea și securitatea întregii omeniri, actelor de genocid etc., numai în asemenea situații excepționale statele terțe pot invoca răspunderea internațională a statului debitor refractar.

Ca atare, în cazul în care obligația de a executa un act jurisdicțional internațional emis de CIJ nu influențează comunitatea internațională în ansamblul ei, statele terțe, în principiu, nu dispun de posibilitatea de a invoca responsabilitatea statului recalcitrant, nici de a adopta în mod unilateral contra – măsuri în vederea constrângerii acestuia să realizeze lucrul judecat. Există totuși o situație particulară când statele terțe se alătură statului creditor în vederea recurgerii la contra – măsuri, această situație nefiind interzisă, dar nici autorizată expres de normele imperative ale dreptului internațional public.

Contra – măsurile interzise. Întrucât statul parte la un diferend internațional dispune de opțiunea recurgerii la contra – măsuri în vederea asigurării executării unei hotărâri internaționale pronunțate în favoarea sa, el, totuși, nu este liber să aplice orice măsuri de represiune. Astfel, există reguli a căror încălcare nu poate fi justificată prin prisma normelor dreptului internațional public:

- interdicția recurgerii la forță sau la amenințare cu folosirea acesteia. Un exemplu în acest sens a fost dat de CIJ în speța *Activitățile militare și paramilitare în și contra Nicaragua* (Nicaragua c. SUA) , în care Curtea a statuat că statele nu beneficiază de dreptul de ripostă armată colectivă contra actelor care nu constituie agresiune armată. Altfel spus, doar statul victimă a agresiunii armate poate răspunde prin aplicarea forței, această situație vizând nu atât sfera contra – măsurilor, cât cea a legitimei apărări autorizate.
- interdicția măsurilor care atentează/pot atenta la obligații de excludere a întregului mecanism de reciprocitate. Acesta este cazul atingerii elementelor protejate de dreptul internațional al drepturilor omului și dreptul internațional umanitar. De asemenea, este inadmisibilă prejudicierea locațiilor arhivelor și documentelor diplomatice.
- interdicția aplicării contra – măsurilor care contravin unei norme imperative a dreptului internațional public, aceasta prin natura ei neadmițând nicio derogare. Se pot configura situații când normele în baza cărora CIJ soluționează un diferend internațional sunt imperative, astfel refuzul statului refractar de a executa obligațiile rezultate din actul jurisdicțional pronunțat constituie o derogare de la norma *jus cogens* , însă statul creditor nu poate fi autorizat să reacționeze prin contra – măsuri care ar atenta la o asemenea normă.

Așadar, contra – măsurile reprezintă mecanismele ce pot fi folosite de statul lezat în drepturi și interese legitime în vederea producerii de efecte juridice asupra statului care refuză executarea unui act jurisdicțional pronunțat și nu se conformează autorității lucrului judecat.

Deși neexecutarea unui act jurisdicțional internațional este susceptibilă unor explicații de ordin practic în special cu conotații politice, ea niciodată nu poate fi justificată prin prisma dreptului internațional public. Aceasta se datorează simplului fapt că neexecutarea unui act emis de o jurisdicție internațională prezintă în sine o încălcare a dreptului și angajează toate cazurile răspunderea internațională a statului culpabil. Statul creditor beneficiază de un ansamblu de drepturi în scopul determinării statului debitor recalcitrant să își onoreze obligațiile ce îi revin în baza actului jurisdicțional. Natura gravitatea măsurilor ce urmează a fi adoptate este în strânsă legătura cu natura diferendului care urmează a fi soluționat prin procedura de executare a actului.

BIBLIOGRAFIE

- [1] Sameh Mohamed M. Amr. The Role of the International Court of Justice as the Principal Judicial Organ of the United Nations. Hague/London/New York: Martinus Nijhoff Publishers, 2003. p.387.
- [2] Voican M. ș.a. Curți Internaționale de Justiție. București: All Back 2000, p.174.
- [3] Constituția Organizației Internaționale a Muncii din 1919, publicată pe http://www.ilo.org/dyn/normlex/f?p=1000:62:0::NO:62:P62_LIST_ENTRIE_ID:2453907:NO (accesat la 15.11.2012).
- [4] Cauza *Diferendul de frontieră* (Libia c. Ciad) , hotărârea CIJ din 3 februarie 1994, publicată pe <http://www.icj-cij.org/docket/files/83/6897.pdf> (accesat la 22.04.2012).
- [5] Cauza *Delimitarea maritimă între Regiunea Groenlandei și Jan Mayen* (Danemarca c. Norvegia) , hotărârea CIJ din 14 iunie 1993, publicată pe <http://www.icj-cij.org/docket/files/78/6743.pdf> (accesat la 24.04.2012).
- [6] Cauza *Strâmtoarea Corfu* (Marea Britanie c. Albaniei) , hotărârea CIJ cu privire la fixarea mărimii reparațiilor datorate din 15 decembrie 1949, publicată pe <http://www.icj-cij.org/docket/files/1/1662.pdf> (accesat la 03.02.2012).
- [7] Cauza *Templul Preah Vihear* (Cambogia c. Thailandei) , hotărârea CIJ din 15 iunie 1962, publicată pe <http://www.icj-cij.org/docket/files/45/4870.pdf> (accesat la 17.11.2012).
- [8] Legros R.L'invitation au raisonnement. În: Revue régionale de droit. Namur-Luxembourg, 1976, pp.5-13.
- [9] Leben Ch.Les contre – mesures interétatique ed les réactions à l'illicite dans la société internationale. În: AFDI, 1982, pp.9 – 77.
- [10] Zoller E. Quelques réflexions sur les contre – mesures en droit international public. În: Etudes offertes à L. A. Colliard. 1984, pp.361 – 381.
- [11] Nguyen Q. D. , ș.a. Droit international public. Paris: LGDJ, 1999, p.918.
- [12] Boisson de Chazournes L. Les contre – mesures dans les relations internationales économique. Paris: Pédone, 1992. p.40.